

Németh G. Béla

ILLYÉS GYULA EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL

1. Annak a parancsuralomnak, amely igazi arcát és brutális valóját Magyarországon 1948-tól mutatta meg teljességében és mindenütt való jelenlétében, s amely 1953-ban enyhülni és részleges engedményeket adni látszott, vagy tán egyes személyeiben (mint Nagy Imre) valóban adni is kívánt, s amelyeket majd, év múltán, a rendszer igazi természetének jegyében, visszavett (az említett személyeket félretolva), senki sem jelenítette meg nálunk olyan elemi, olyan nyelvi s művészi erővel és lényegiséggel, mint Illyés Gyula.

Nagy versét, az Egy mondat a zsarnokságról címűt 1950-re, vagy 51-re szokás datálni. Akár az egyik, akár a másik helyes, a valódi értőnek ez a politikai rendszer, ez a társadalom-, ez a világ- és emberfelfogás megmutatta félelmetes, brutális arcát. Társadalmat és egyedet, szellemet és lelket egyaránt állandó rettegésben tartó, folyamatosan elnyomórító kiiktathatatlan természetét.

2. A vers, közvetlenül, természetesen, erről a szovjetmintájú rendszerről szól. Annak az utódnak azonban, aki személyesen már nem ismerte ezt a történelmi korszakot, s legföljebb történelmi leírások nyomán tud róla, már egyfajta társadalom-, léttörténelmi, érzelmi s gondolati leírás, megjelenítés szintjén kell egyedi s társas lényegét befogadnia. S ez a vers egyetemes közlő, átadó, átéléző képességének próbája. S úgy hisszük, ama művek közül, melyek ezt az átadást irodalmunkban megpróbálták, egy sem ér föl ennek a versnek szellemi-lelki átéléző erejével. S így azt sem tudják úgy, oly felismertető módon igazolni, hogy minden magát tökéletesnek, a társas s az egyedi lét minden kérdését megoldónak ígérő ún. messianizmusok vállalkozásai rendszerint sokkal több szenvedést hoznak, mint amennyi, akárcsak részleges megoldást.

3. Szövegének sajátos nyelvhasználati, nyelvkritikai ereje érzékeltetni tudja azt a lelki, érzelmi, gondolati, egyedi és társas rettenetet; amely ezt a magát megváltónak hívó s hitetni akaró gondolati rendszer hozott megvalósulási kísérletében a társadalom egészére, melyben így vagy úgy, rab lett az ember vagy rabtartó, gyanús vagy gyanúsító, elszenvető vagy szenvedést kiváltó. Száznegyvennyolc sorában átütő erővel, szinte teljes lelki-érzelmi-gondolati föltérképezését adja annak az egyedi s társas pszichikai helyzetnek, amelyben élnie kellett egy országnak, egy társadalomnak, egy nemzetnek.

A vers, mint a címe is mondja, egyetlen mondat. Ez magában is nagy találat. Hiszen az a minden testi-lelki, egyedi-társas, érzelmi-gondolati, tervező-cselekvő létet egyszerre és egyetemesen átható, semmi szabaduló rést nem hagyó rendszer lényege valóban egy mondatban megfogalmazható. A mondat lényegének variációkra, más-más megjelenésű, ám esszenciális azonosságú részeit, elemeit csak a mélyebb befogadás érdekében bontja szét, egymástól azonban elválaszthatatlan részmondatokká. Ám a befogadó lélek, szellem nem tekinti ezeket különállóaknak, máslényegűeknek: ellenkezőleg: a legszorosabban egybetartozóaknak, azonos lényeg részelemeinek. Hiszen ugyanazon zsarnokság részelemei, megjelenési, átélési formáiról van szó. Úgy érzékeli a beszélő igazán ezt az egybetartozást, ezt az azonos töröl, azonos lényegből származást, ha a fakasztó lényegtől, az azonos lényegiségtől nem választja szét, nem szakítja el különálló mozzanatokká a részeket.

A nagy fölismerések nagy kimondásai mindig is szétszakíthatatlan, részekre tagoló alapmondatok. Ez az alapmondat itt ez: «Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.» Azaz ez itt az összegfogó, mindent átjáró, oszthatatlanul összetartó lényege minden emberi

jelenségnek, dolognak. Első pillanatra tautológiának, idem per idemnek látszhat. Holott az igazi végösszegzés megelőlegezése.

4. A vers alkotottsága kitűnően, szinte azt mondhatnánk, Illyésnél is ritka adekvátsággal mutatja meg a fölismerés építő élményét, s annak következményét.

Külön kell szólni a vers megszólító, második személyű beszédformájáról. Ez nem egy, valamely társhoz odaforduló, intő, figyelmeztető beszéd; de nem is önmegszólítás mint Aranyánál, Kosztolányinál, József Attilánál oly gyakran. Az is, de nem elsősorban az, hanem hirdető, közösséghez forduló, rétori, papi, prófétai, bírói intő, figyelmeztető, ítéletmondó megszólítás (amelynek megszólítottjai között, persze, maga is ott van, mint a valódi nagy hitvallók, próféták, papok). Az a nyelvi formula is ezt a beszéd-, ezt a megszólításformát erősíti, sugallja, mely sírbeszédre utalóan, evilági végítéletet, társadalmi, történeti, etikai végminősítést jóslóan fejezi be mondanivalóját.

5. A beszédforma, a beszédhangsúly mellé, illetőleg belé kitűnően illeszkedik a versforma, s annak egyedi alakítása. Még helyesebben, pontosabban szólva: a megjelenített helyzethez törése, váltakoztatása. A jambusi nyolcasból egyik általános lírai formává lett négyes. Gáldi verselésregiszterében egész sor példát hoz föl, régít is, újat is, egyházit is, világít is, fordítóit is, eredetit is. S arra is, miként vált ez a jambusi nyolcas oly gyakran négyes, hármas, vagy két-, illetőleg két és felesbe.

Illyésnél itt a beszéd dinamikájának megfelelően szinte minden változata, azaz teljessége is, s többféle rögzülése is előfordul s szerepet tölt be a versbeszéd, azaz itt a vád és védbeszéd kívánalmának megfelelően; gyakran ugyanazon strófában is. Mint ahogy a vádló és óvó strófák is ugyanígy váltják hangsúlyban is, terjedelemben is egymást: a négysorosot a hármas, s mindeniket gyakran a kettős is. Azaz egyszerre őriz meg s használja ki a beszéd verslényegét, azaz a versbeszédét, s egyszerre sugallja a közvetlen, a lélekből fölfakadó beszéd gondolathitelesítő személyes izgalmát, indulatát is. Mégpedig a belső beszédét is, s a kifelé fordulóét is .

6. S rímeit is, mint a magyar lírai vers e különösen jellegzetes, hagyományos elemét is szinte mindig s hangsúlyosan tartja meg, még akkor is, ha egyetlen szóból, vagy két-három egytagú szóból áll is a sor. S ez távrolról sem csak a közönség hagyománykivánalmát elégíti ki, hanem nagyon gyakran a hangsúly figyelmeztető szerepét is betölti.

7. A strófák többsége négysoros, de a három- s a kétsoros is gyakori: ám mindig funkcionális célzatú, meghatározottságú. S ez a vers egyik legfontosabb, s leghatékonyabb elemével van összefüggésben. A versszakok mintegy kétharmada «a zsarnokság» karakterisztikus külső s funkcionális, azaz kauzalitását, «jogszerűségét» igazoló mozzanatait, külső tényeit ragadja meg. Vagy még pontosabban: azt mutatja föl, hogyan lesz a zsarnokság számára minden, legközönségesebb élettény, cselekedet is ok és így jog is a büntetésre.

Fontos, nélkülözhetetlen, s ezért a vers szövegének legalább felét éppen az tölti ki, fölháborodásának erejét az kölcsönzi, miként tesz meg a zsarnokság minden cselekvést, minden egyedi, családi, társas életmozzanatot, még az éjszakai álmodat is váddá.

S nagyszerű befejezésében, mely előtt megismétli a vezérlő alapmondatot, ám ennek a második sorát már nem ismétli, hanem mély társadalomértéssel így fogalmazza át: hol zsarnokság van,

mindenki szem a láncban:

belőled bűzlik, árad,

magad is zsarnokság vagy.

Majd a történelem szempontjából a legsúlyosabbat mondja a végén; azt, amit negyven esztendőn keresztül iskolában, közéletben, történetírásban, emlékezésben tapasztaltunk, s majdani saját éünk utódaink által való fölidezésében is el kell viselnünk:

mert ott áll

eleve sírodnál,

ő mondja meg, ki voltál,

porod is neki szolgál.

8. Azt mondjuk, amivel kezdtük: arról az önkényuralomról, arról az idegen hatalmat kiszolgáló parancsuralomról sokan szóltak. De oly korán, s oly tökéletes ismerettel, mint Illyés e verse, senki, alig valaki.

A versben jelentős szerepe van az ismétléseknek. Nem egyszerűen erősítő, súlyosbító ez a szerep, kivált nem direkt az. Kiterjesztő igen, de az sem elsődlegesen. Elsődlegesen minősítő, társadalmi-egyedi emberi minősítő szerepe van. Még pedig első helyen a két szféra természetellenes vegyítése, összekuszálása. Azaz az élet magánszféráinak megszûkítése, a társadalmiba nem beillesztése, hanem tényezőinek, tulajdonságainak, tereinek, kapcsolatrendszeri határainak, illetékességi köreinek oly egymásba erőszakolása, ami által mindenik autonómiája megszûnik, s így mindenik elveszti az életben betöltött funkcionalitását. Nem lehet igazában nemcsak magánember, de egyéniség sem. Be kell illeszkednie valamely jellem-, magatartás-, foglalkozás típusmagatartásába. Nem élheti, mert nem foghatja fel a maga módján sem a maga egyéni, sem a társadalomba illeszkedő életét.

Voltaképp a vers egyik legfőbb hatóeszköze ehhez a kérdéskörhöz, ennek a torzult kezeléséhez, vagy éppen kényszerű hiányáéhoz kapcsolódik. Ez pedig az ismétlés. Mégpedig variációs lehetőséget kizáró ismétlés. Mert azt a variabilitást, ami a ketrecben tartott állatokra vagy a munkatáborokba zárt emberekre, az azonosan reagáló elmeengékre jellemző, csak azt engedi meg. Mint esztétikájában is, eszménye a típus, s ellensége a saját egyéniségű személyiség, amely maga kívánja élete, lénye, világlátása alakítását véghezvinni, birtokolni, lehetőségét magáénak tudni, s élni is vele, vagy akár változtatni is azt.

Föltehető a kérdés: a hangsúlyosan állító, folytonosan – majd némi változattal, majd anélkül – visszatérő alapmondat nem egyszerűen a versalkotásban olyan gyakori refrén szerepét tölti-e be? Azt kell felelnünk: bizonyosan azt is. De semmiképpen sem csak azt. Hadd utaljunk Gadamera azzal, hogy egy fölismerésnek sokszorosan visszatérő, de nem egészen azonos szavú és grammatikai ágyazottságú ismétlése megszünteti, megakadályozza az idézett jelenség «punktualitását», «diszkontinuitását», s tárgyyszerűségének pusztá szubjektivitásba záródását is. A folytonos újra, némileg más-másképp ismétlődő állítás, fölismerés érvénye el nem felejthetővé, el nem évülhetővé lesz. «Olyan szemlélhetővé, ami van.» Már Dilthey-nél is szerepet játszik a lírai hatáskiváltás magyarázatában a hermeneutika, de ott inkább csak «módszertani» ez a szerep. Az olvasó figyelmét leköti, s nem utolsó sorban folytonosan, de visszatérésében nem teljesen

azonos szavú, s helyzettségű, s ez arra figyelmeztet, hogy az egészben alapvető és sok – sőt minden oldalú – szerepe van. Mégpedig határozottan ontikus szerepe. (Gadamer: Igazság és módszer)

«Hol zsarnokság van», ott csak ordré, ott csak szokvány, ott szabott magatartás és szemlélet lehetséges. Ott nemcsak azt mondják meg, mivel kell életed eltöltened, hanem azt is, miként kell ezt a szerepet az egyetlen lehetségesnek, kiszabottnak vened.

A «hol zsarnokság van, ott zsarnokság van» –: ezért hangzik el annyiszor, mert minden kitörést a rád szabottból büntetés illet. Még holtodban, emlékedben is.

Hasonló, de hatását másképp fejt ki a rím, s még inkább az egyszerűen vagy variációsan alkalmazott sorhosszúság, amely egyszer többszótagos, harmonikus összecsengést ad, a természetszerű helyett szándékoltság benyomását kelti. Lényegében az egész vers rendkívül erősen, s határozott intencióval kidolgozott hangzatvilága azt mutatja, hogy a természetszerű rend, illeszkedés és az erőszakolt, rávitt kapcsolódás disszonáns funkcióját szóválogatásának hanganyaga is szolgálja, kivált ebben a lényegét folyvást visszatérítő, hol harmonikusan, hol groteszk tonalitással emlékezetbe rögzítő, sulykoló, torz refrénszerűséggé lett, tragikomikus szólássá merevedő hangzatú ismétlődés.

9. S még egyet: irodalomtörténet-írásban szokásos ily módokon azonos irányba, csoportba sorolni, egymással rokonítani szerzőket: honnét jöttek, mely társadalmi rétegnek, mily társadalmi céloknak szolgálatában álltak; s mily módon, mily stílusban, beszédmódban szóltak műveikben társadalmukat ért veszélyekről.

Ez valóban lehetséges csoportosítás. Csakhogy Veres Péter például ugyanez évben meghívást kapott a Szovjetunióba. Hazajöve rajongva megírta útikönyvében szerzett tapasztalatait, emlékeit. Említsünk néhányat. Moszkva olyan, mint egy gyönyörű alföldi falu-város; a levegője egyenesen tejízű. Sztálin mosolya, kézszorítása elbűvölően kedves. Míg a nyugati államférfiak csak szavazatra vadásznak, ha a közemberrel szóba állnak; Sztálin meleg szavakkal meg ezt mondta neki: a paraszt a legfontosabb ember, az adja a kenyeret. Elvitték őket Odesszába is, amelyről ő eddig azt a – most már tudja – «rágalmat» olvasta, hogy a világ egyik nagy bordélyvárosa. Az igazság azonban azt erősíti, hogy ő este csupa koncertre, színházba siető embert látott ott. S mennyire elbűvölte, hogy bármely kolhozelnök, akivel találkozott, nemcsak atyai gondoskodott a gazdaságról, a házasulandókról, de minden apró adatát is fejből tudta, s mondta a gazdaságnak, s a lakosság minden ügyét baját magáénak ismerte és jóra fordította.

Illyést is meghívták, s elvitték még a háború előtt a Szovjetunióba. Egy emlékét idézzük föl: a rádiók bementék a spanyol polgárháború kitörését. Ők érdeklődtek vendéglátóik véleményéről. Ilyen senkinek sem volt. Ám néhány nap múlva megjelent a róla szóló cikk, s most már mindenkinek volt véleménye; s meglepő módon, mindenkinek azonos véleménye, mint a Pravda-cikk szerzőjének.

Darvas József pedig a Forum című lapban, majdnem Illyés versének keletkezésével egy időben, azt írta egy túlradó rajongó (vagy szolgálai kiszolgáló) cikkben, hogy a Szovjet Kommunista Párt történetének Sztálin által irányított könyve talán az egyetlen történelemnek is egyik legfontosabb olvasmánya. S ugyane lapban Erdei Ferenc, ha nem volt is ily rajongó hangnemű, igazában alig különbözött felfogása Darvasétól. Szabó Pál pedig úgy vélte ugyanitt, hogy a magyar parasztság majd nagy hálával gondol Gergely Sándorra, mert az megírta, s úgy írta meg Dózsa-regényét, ahogy megírta.

10. Volt tehát egységes, vagy akár csak megközelítően egységes népies irány, kivált a háború után? Illyés úgy vélte, az érett Kosztolányinak alig van gyenge verse, műve, Ady versei közt viszont – nagy költőink sorában – meglehetősen sok ilyennek mondható. S ha Kosztolányit így minősítette, Babitshoz szinte testvéri vagy fiúi, módon ragaszkodott.

Ám mindez mellékes ezúttal. Ezúttal azt fontos megismételünk, hogy ily súllyal, ily sokrétűen, ily világosan nem az ötvenes évek közepén, hanem legelején írta meg Illyés oly tiszta lényeglátással, s oly hiteles indulatú és művészetű versben e korszak politikai, szellemi, társadalmi lényegét, mint utána eddig is alig valaki. Versében semmi keresettség a megírás módjában. Hogy mindez valóban egyetlen mondat, az a mondat grammatikai meghatározása szerint is igaz: a mondat, ha állító, egy állítást, ha tagadó: egy tagadást foglal magába. Ez állító mondat, amely rögtön kimondja lényegét: «Hol zsarnokság van, / Ott zsarnokság van.»

A többi ennek az egyszerű állító mondatnak ragyogó és megdöbbentő kifejtése, igazolása, egy lélektanilag szakíthatatlan versbeszéd-, és gondolatfolyamatban.

<http://www.c3.hu/~iris/02-2/zsarnok.htm>